

Spiró György
Két középkelet-európai mentalitás
az államiság szempontjából

Vázlatos előadásomban a lengyel és a magyar polgár és az állama viszonyát a kölcsönös lojalitás szempontjából vizsgálom, a polgárok jellemző viselkedésére, tehát mentalitására fókuszálva. A mentalitás nem elfogadott tudományos fogalom. Noha a mindennapi életben minduntalan találkozunk vele, és fel is figyelünk rá, ha idegen országban járunk, a ködös „néplélek” eszme, amelyet fasiszta és náci módon tárgyaltak, hosszú időre lejáratva, és tisztességes tudós elkerüli. Mentalitáson egy nagyobb közösség, adott esetben egy ország lakosainak nemzedékeken átívelő, döntően öntudatlan reakcióit értem, amelyeket a történelmi és társadalmi események láncolata, a kisebb közösségek – család, lakóhely, iskola, munkahely, társadalmi státusztársak – által sugallt viselkedés és gondolkodásmód formál. E reakciók a külső körülmények ismétlődése esetén újra meg újra rögzülnek, és legalább annyira jellemző rájuk, hogy adott helyzetben mi **nem** juthat a polgár eszébe, mint az, ami valóban eszébe jut.

Kizárólag a nemzetállam legalább tűrhető, rendeltetésszerű működése szempontjából vizsgálom a mentalitást, ezért elhagyom az osztályok, rétegek, érdekcsoportok, vallási közösségek egyazon országon belül egymástól eltérő mentalitásainak jelzését. Nem foglalkozom az egyes emberrel, szempontom nem a szépíróé. Nem foglalkozom a nemzettudat tartalmaival, és nem foglalkozom a nemzetállam berendezkedésével, társadalmi rendszerével (királyság, köztársaság, diktatúra, parlamenti demokrácia). A nemzetállam képzetének a polgárok lelkében élő lenyomatai közül az állam és a polgára közti viszonyt erősítők vagy gyengítők érdekelnek.

Bár a saját mentalitást erkölcsileg ösztönösen pozitívnak érzik a polgárok, sőt kérésre meg is indokolják, morálisan nem ítélek, annál is kevésbé, mert térségünkben a moralizálás a romantika óta virulens, és az elfogulatlan szemlélődést gátolja. Nem ítélek sem utólag, sem a jelenben valamely fejlődéseszme vagy utópia felől. Nem állítom, hogy valamely történelmi eseménynek másképpen kellett volna megtörténnie, noha, mint látni fogják, egyes meg nem valósult lehetőségeket fölvetek.

A modern nemzetállam a XIX. században politikai, gazdasági és kulturális előnyök megszerzése érdekében szerveződött, hogy a külvilág kedvezőtlen hatásait enyhítse, polgárait közösen elhatározott, elvileg mindenkire nézve hasznos célok elérése érdekében egyesítse akkor is, ha egyébként jelentős érdekkülönbségek vannak közöttük. Ez a feladat ma is aktuális. A globalizációnak nevezett folyamat az erősebb nemzetállamok hol vértelen, hol öldöklő háborúja a gyöngébb nemzetállamokkal szemben. Az erősebbek politikai és gazdasági behatolására a gyöngébbek fokozott nacionalizmussal válaszolnak, noha a gyakorlatban nem sokat tehetnek. A tapasztalat nem azt

mutatja, hogy a nemzetállamok határai feloldódnának, és a kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködés a kulturális ellentéteket tompítaná. A legerősebb nemzetállamok nacionalista módon viselkednek, amire a válasz ugyanaz, mint a XIX. században: a gyöngébb nemzetállamok fokozott önvédelme. A nemzetállam szociális, kulturális, egészségügyi kötelezettségeit nemzetközi szervezetek és szerveződések nem veszik át. A polgárok azért érik be kevesebb jövedelemmel – azért adóznak és fizetnek járulékokat –, hogy a nemzetállami funkciók rendben működjenek. A nemzetállam elhalásáról beszélni felelőtlenség, ami vagy tudatlanságból, vagy megtévesztési szándékból ered. A nemzetállam elhalásáról hol a kommunista internacionalizmus, másszor a kapitalista világpiac nevében esik szó. Az ideológiát túlbecsülő kommunista rendszerben is akadtak nemzeti kommunista törekvések (Gomułka, Gierek, illetve Kádár második-harmadik korszaka), amelyek a nemzeti érdek primátusát ha el nem ismerték is, a gyakorlatban olykor támogatták. Kapitalista viszonyok között a harc kizárólag gazdasági, de a nemzetállamot erősebben ássa alá.

Az állam polgárai hallgatólagosan ma is arra szerződnek egymással, hogy a legsúlyosabb ellentétek ellenére az azonos nemzethez való tartozásban egyek, és ha kell, együttesen lépnek fel. Ha ezt a szerződést valaki megsérti, elvileg meglakol. Ha ezt a szerződést maga az állam sérti meg, a következmények az állam polgárait nézve végzetesek lehetnek. Ennek a szerződésnek nincsenek kőbe vésett pontjai, sehol sincs a két fél által aláírt példánya, a polgárok a meglétéről nem tudnak, viselkedésüket mégis befolyásolja.

Mentalitást önmagában nem lehet vizsgálni, csak összevetésben. A magyar mentalitást a szlováktól és a horváttól – az ezer éves együttélés következtében – a gyakorlatban lehetetlen megkülönböztetni, függetlenül attól, e népek mikor mit gondoltak egymásról. A magyarság szomszédai közül a szerbek és a románok balkáni mentalitását az eltérő társadalmi fejlődés következtében nem tartom a magyarral összevethetőnek, noha tudom, hogy például az erdélyi románság mentalitása különbözik a román királyság területén kialakulttól. A cseh mentalitásnak vannak a magyaréval közös elemei, ezért nem vizsgálom. A lengyel mentalitásnak a magyarral való összevetése azonban járhat eredménnyel.

A lengyel és a magyar királyság a középkorban és az újkor hajnalán területileg és gazdaságilag egyaránt jelentős, a felfedezésekből – a nagy rablásból, a gyarmatosításból – azonban „rossz” tengerekkel rendelkezvén egyaránt kimaradt, a nagyhatalmak felosztották, államiségük megszűnt, és csak 1918-ban állították helyre.

A feudális magyar államiség 1526-ban szűnt meg, a lengyel sokkal később, az 1790-es években, és a Kosciuszko-felkelést kellett hozzá leverni. Emiatt a XIX. században a térképen nem létező országra még élénken emlékeztek a lengyelek, akik előbb Napóleon mellé állva, majd az 1830-as és az 1863-as felkelés során államuk – immár egy európai értelemben vett nemzetállam –

visszaállításáért hadakoztak, és aktív ellenállást legalább minden második nemzedékük tanúsított.

A független magyar állam képzelete a romantikus és nemzeti eszmék hasonlósága ellenére gyöngébb. Az 1848-49-es magyar forradalomnak és szabadságharcnak a közhiedelemmel ellentétben nem volt egyértelmű célja a független magyar államiség megteremtése. A Függetlenségi Nyilatkozatot Kossuth nem az országgyűlésben szavaztatta meg, ahol kisebbségben maradt volna, hanem a debreceni Nagytemplomban egy más ügy kapcsán puccs-szerűen hirdette meg. A kiegyezés – az önálló hadügyről és külügyről való lemondás – a passzív rezisztencia két évtizede után 1867-ben a magyarság vezetői részéről azért volt könnyen elfogadható, mert az egykori magyar királyság területén a magyarok kisebbségben voltak a nemzetiségekhez képest, és a független magyar államot a nemzetiségek Trianon előtt fél évszázaddal verték volna szét. A XIX. század történetét így lehet összefoglalni: kompromisszum nélküli, bár elbukott szabadságharcok sora lengyel részről, és eredményesnek bizonyuló alkudozások harc a nemzeti jobblétért, a polgárosulásért a csökevényes államiség elfogadott keretei között magyar részről.

A lengyeleknél is folyt harc a feudalizmus és a polgárosulás között mind az 1830-31-es felkelő kormányon, mind a nyugati lengyel emigráción belül, ez azonban a felosztott területeken élő lengyelek gyakorlati életére nem volt hatással. Polgárosulásban a magyar nemzet jobban járt a XIX. században, mert a kapitalista, európai típusú fejlődésből csak a porosz, illetve az osztrák uralom alá került lengyel területek részesülhettek.

A kora újkorban mindkét feudális országra az volt a jellemző, amit a lengyelek így fogalmaztak meg: *Polska nierzadem stoi*, Lengyelországot az anarchia tartja össze. Az oroszpartii lengyel főurak szövetsége a központi hatalom ellen, vagyis Targowica, nem jobb és nem rosszabb, mint ami Mohács előtt és után Magyarországon történt. A központi hatalmat illető feudális típusú gyanakvás, esetenkénti megvetés, amelynek alapja a latifundiumok tulajdonosainak és hűbéreseiknek önérvényesítése, elvezetett II. József felvilágosult reformjainak visszavonásához. A többnyire reakciós vármegyei szemlélet paradox módon a demokrácia fontos komponense lett, amelynek a kádári Magyarországon is volt ereje központi döntéseket helyileg korrigálni (*Ugozca non coronat*, párszáz évvel e nevezetes választ követően). Hasonló jelenség a szocialista Lengyelországban is megfigyelhető, sőt egyenrangú politikai és szellemi központból náluk több maradt, mint a nagyvárosainak gyűrűjétől Trianonban megfosztott Magyarországnak.

A lengyelség mindvégig katolikus maradt, a magyar területeken a reformáció és az ellenreformáció megosztottságot hozott létre, emiatt a magyar nemzethez való tartozást vallási alapon nem lehetett indokolni. A lengyel katolikusok a német protestánsok és a pravoszláv oroszok közti térségben a maguk katolicizmusát nemzeti vallásként fogták fel akár a Vatikánnal szemben is, és szabadságharcaiknak az igazi kereszténységért folytatott – világméretű, sőt

transzcendens – harc küldetését tulajdonították. A lengyel és a magyar nemzeti ideológiának egyaránt része a keresztény Európa védelme, mindkét nemzet a Nyugat védőbástyájaként szerette értelmezni magát, ha valamely engedményt próbált kicsikarni Nyugat-Európától, általában eredménytelenül, de a lengyelek küldetéstudata elsőrendűen vallásos, a magyaroké inkább civilizatorikus és aktuálpolitikai. A lengyel romantikában kifejlődhetett a nemzeti messianizmus, Mickiewicz szerint az egész lengyelség maga Krisztus – erre másfél száz évvel később a gdanski hajógyárban Walesa nagy hatást keltve hivatkozhatott. A magyar fejlődésben hasonló eszme elképzelhetetlen, a szekularizáció a XIX. század folyamán végbement, a XX. századi irredenta magyar kultúrfőlény-eszme önmaga paródiája. Romantikus szövegeket Magyarországon is lehet idézni a XX. század végén, főleg a Nemzeti dalt meg a Tizenkét pontot, de az idézeteknek politikai, nem pedig vallásos tartalmuk van.

Hasonló a lengyel és a magyar XIX. századi történelemben, hogy emigrációs hullámok követik egymást. A lengyel emigráció elitje, amely a levett szabadságharcok miatt volt kénytelen távozni, lengyel tudatát jobban megőrizve és magasabb szinten épült be a korabeli nyugati-európai társadalmakba, mint az 1849-es magyar emigráció, amelynek tagjai elszigetelt, egyéni hadi vagy tudományos sikereket mondhattak csak magukénak. A századfordulón a nem teljesen szuverén Magyar Királyság területéről „kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk”, ahogy József Attila írja; nem áll rendelkezésemre kimutatás, pontosan milyen volt a nemzetiségi összetételük, de bizonyos, hogy a magyar állam főlöszleges tehernek tekintette őket, megélhetésük minimumát sem biztosította, a hallgatóságos szerződést az ő esetükben felmondta. Ez a másfél millió ember két nemzedék alatt csaknem nyomtalanul oldódott fel odakint. Az Amerikában hagyományosan erős, elnökválasztások idején előtérbe kerülő lengyel lobb nem létszámánál, hanem erősebb nemzeti kötődésével tűnik ki. Az utóbbi időben idealizált Monarchia-képhez az államnak széles állampolgári rétegei iránt tanúsított hűtlenségét hozzá kell vennünk. A kortársak, Adyval az élükön, nem győzték a radikális változás szükségességét hangoztatni. A forradalomra megkésve, az első világháború után került sor, és ellenforradalom követte.

Az első világháborút követően mindkét ország visszanyerte teljes államiságát. A lengyelek győztesként, a magyarok vesztesként élték meg a békeszerződést. Mindkét lelki reakciónak valós az alapja. A lengyelek háborúba bonyolódtak Szovjet-Oroszországgal, Magyarországon a polgári forradalmat rövid ideig tartó proletár diktatúra, majd ellenforradalom követte, a nemzeti érzület szempontjából a két országban széttartó tendencia érvényesült.

Érdeemes a lengyel mentalitás működését a magyarral összevetni akkor is, ha a reálpolitikai elemzés a magyar magatartást szükségszerűnek és kényszerűnek láttatja. A lengyel államiság visszanyerésében fontos szerepet játszott József Pilsudski, a későbbi diktátor. Pilsudski, korábban a Lenin vezette Orosz Szociáldemokrata Párt tagja, még a háború alatt magánhadsereget

szervezett, és megindult a lengyel területek felszabadítására. Az Antant Pilsudskit ugyanúgy felszólította a visszavonulásra, mint Kun Bélát, hogy a Kassát elfoglaló Stromfeld Aurélt és seregét hívja vissza. Pilsudskinak esze ágában sem volt engedelmeskedni, és Lengyelország határát eredményesen tágította. Kun Béla parancsára Stromfeld visszavonult a Felvidékről, és az Antant által vezérül kiszemelt Horthy sem szabta feltételül az elcsatolt területek visszacsatolását, nem indult meg seregével a Felvidék vagy Erdély felé.

(Előzőleg Károlyi Mihály, tapasztalva az Antant magyar-ellenes álláspontját, szintén nem szervezett hadjáratot, inkább átadta a hatalmat a kommunistáknak.)

Lengyelország győztes lett, Magyarország történelmi területének kétharmadát és magyar nemzetiségű lakosságának egyharmadát elvesztette. A revíziós gondolat Magyarországon óhatatlanul végigvonul a két világháború közötti korszakon, és általánosan elfogadott konzervatív szellemi beállítottsághoz vezet. Lengyelország szellemileg szabadabb, noha alapvetően mindkét ország tekintélyuralmi parlamentarizmust alkalmaz. Az egyszemélyi tekintélyuralom iránti vonzódás mind a lengyel, mind a magyar tudatnak része, a szocialista korszakban is sikerrel építettek rá, és a mai napig eleven. Valós alapja e vonzódásnak a polgári intézmények hatékony, a polgár érdekében végzett működésében való folyamatos, minden rendszeren áthúzódó csalódás.

Eltérő a két országban a zsidók kezelése, akiknek nagy része Lengyelországba a középkor végén, magyar területre a XVIII. – XIX. században érkezett. A lengyel zsidóság zöme szegény haszid, falusi vagy kisvárosi népesség, csak a zsidó elit vékony rétege él a városokban, de az sem asszimilálódik teljesen. A lengyel vallásos antijudaizmus már a XIX. század elejére átcsapott elvi antiszemitizmusba (Kajetan Kozmian, Sztaszyc, majd a nagyhatású romantikus drámaköltő, Zygmunt Krasinski révén), de ennek az antiszemitizmusnak nincsenek gyakorlati következményei, pogromok lengyel területen nem zajlanak, a zsidóság emancipálódása nem megy végbe, és zsidó oldalról sem követelik. A lengyel konzervatívok attól féltek, hogy az orosz impérium területére került volt lengyelországi zsidók az oroszok által a lengyelek ellen fordíthatók – ez nem történt meg –, és a Lengyelországban iparosodás híján egyelőre nem fenyegető nyugat-európai szociális forradalmak aktív részesei lesznek. Erről a félelelről szól a XIX. század elején Niemcewicz utópiája, a Moszkopolis, majd Krasinski Istentelen Színjátéka. A XIX. század további évtizedeiben a kérdés jelentéktelenné válik.

Magyarországon a zsidók a reformkorra már tömegesen elmagyarosodnak, a szabadságharcban a magyar oldalon harcolnak, hála a zsidók egyenjogúsítását szorgalmazó liberális politikusok törekvéseinek. Az Osztrák-Magyar Monarchia keretén belül elmagyarosodásuk szinte teljesen megvalósul, anyanyelvük magyar lesz, vallásukat elhagyják, megkeresztelkednek, reformistákká vagy vallástalanokká lesznek, és egyenjogú polgárokként vesznek részt az ország kapitalista fejlesztésében. A tisztaeszlári vérvád múltó epizódnak tűnik. Németországon kívül Magyarországon a legteljesebb a zsidók asszimilációja.

Az első világháború után Lengyelországban is hivatalos az antiszemitizmus, de súlyosabb következményei nincsenek. Magyarországon meghozzák Európa első megszorító intézkedéseit (numerus clausus), amit még három követ, majd a magyar zsidóság szinte teljes megsemmisítése, a náci faji törvények alapján. Lengyelország háborút viselt Szovjet-Oroszország ellen, Magyarországon pedig sok zsidó volt a szovjet-barát Tanácsköztársaság vezetői között, ez azonban önmagában nem magyarázat. Magyarországon eleinte vértelen polgárháború zajlik a zsidóság disszimilációjának elérése érdekében, amely a nyilasok idején átmeny részleges szociális forradalomba és tömeges megsemmisítésbe. Ehhez hasonló Lengyelországban nem történik annak ellenére, hogy a megszálló németek zsidóellenes akcióit a lengyelek többnyire passzívan szemlélik. A zsidó-kérdést azért kell felvetni, mert az államhoz fűződő képzetekhez fontos köze van.

Lengyelország és Magyarország alapvetően különbözően éli meg a második világháborút.

A lengyel államot Németország és a Szovjetunió a korábbi évszázadok bevált felosztási politikáját követve egyetértésben rohanja le, a lengyel nemzetállam megszűnik. Egy protektorátus bábkormányát a polgárok nem tekintik saját nemzetállamuk legitim képviselőjének, csak elszenvedik, és szükség szerint kollaborálnak. A megszállásnak két földalatti lengyel hadsereg is ellenáll, és a mentalitás szempontjából közömbös, hogy milyen gyakorlati eredménnyel; az egyik hadsereg nyugatbarát, a másik, a később megszervezett szovjetbarát. A lengyel szélsőjobb is kénytelen németellenesként fellépni, és a szovjetbarát seregben lévők is tudnak a szovjetek által Katynban elkövetett mészárlásról. A lengyel ellenállást a békeszerződés díjazza, Lengyelország államisága helyreáll, noha területét szovjet követelésre nyugatabbra tolják, ami magában rejti a következő német revizionizmus és agresszió lehetőségét.

Magyarország a revíziót a német támogatástól várja, és súlyosabb zsidóellenes törvényeket hoz, mint a náci németek. A magyar nemzetállam Hitler segítségével területet kap vissza. Horthy, a nemzetállam egyszemélyi vezetője a helyén marad a német megszállás után, és mert a sikertelen kiugrást követően lemond, Szálasi a magyar nemzetállam elvileg legitim vezetője lehet. A nyilasok utolsó csatlósként harcolnak Hitler ellen, emiatt a békeszerződés szentesíti az első világháború utáni országhatárt. A lengyel ellenállás, a szlovák nemzeti felkelés, a Tito vezette partizánseregben résztvevő horvátok nagy száma és a román kiugrás fényében rendkívül súlyos fejlemény, hogy Horthy kiugrási kísérlete nem sikerült. Ennek a kudarcos kiugrásnak reális elemzését még nem olvastam, holott a következményei nemzeti szempontból szinte végzetesek: a kisebbségi magyarságot történelmileg rövid időn belül, akár nem háborús körülmények között is, a szülőhelyéről elűzhetik, a magyar kulturális nyomokat eltüntethetik, és magyar népesség e legrosszabb forgatókönyv szerint csak a jelenlegi ország határain belül fog létezni. Nem elegendő Horthy korlátozott

képességeire, a vezérkar többségének németbarát elfogultságára hivatkozni, a baj oka nyilvánvalóan mélyebben rejlik.

A vészorszakban a lengyelek a németeket passzívan támogatva, a magyarok aktívan együttműködve intézték el a zsidóvá minősített állampolgárokat. A büntudat emiatt eltérően súlyos amnéziához és önigazolási kényszerhez vezetett.

A lengyelek a varsói gettófelkelést egy idegen, noha közöttük élő nép harcaként szemlélték tétlenül; a szovjetek egy évvel később a Visztula túlsópartjáról nézték ölbe tett kézzel, hogy a lengyelek felkelését a németek leverik. (Hasonló vétkes tétlenségnek minősíthető, hogy Auschwitzot és a többi haláltábor a szövetségesek nem bombázták le, noha létükről és rendeltetésükről tudtak, és az eszközeik megvoltak hozzá.)

A magyar zsidóságot először a jogaitól, törvényileg elismert magyarságától kellett erőszakkal megfosztani, hogy a vagyonukat szét lehessen osztani. Már Horthy idején, majd Szálasi alatt félresiklatott szociális forradalom zajlott le Magyarországon, a XX. század során immár a második (az első a Tanácsköztársaság idején történt, bár nem ment végig). Az új magyar független állam első pillanatától kezdve a külső hódítást a belső hódítás helyettesítette, a külső ellenséget a kinevezett belső ellenség pótolta, hogy a mélyen igazságtalan, rég elavult, gyökeres változtatásra érett társadalmi szerkezet változatlan maradjon. A nemzeti vagyonnak legalább harminc-negyven százalékát birtokolták a zsidóvá minősítettek, az osztogatásból így szegényparasztok és munkások tömegei is részesültek, a polgárokról és az államról nem is beszélve. Ilyen államilag szavatolt, előbb-utóbb gyilkosság-pártolással és aktív öldökléssel párosuló fosztogatás Lengyelországban nem történt, legföljebb egyes lengyelek éltek a németek – egy idegen, megszálló hatalom által – biztosított kedvező lehetőségekkel, akik ellen melleleg más lengyelek harcoltak.

A zsidótörvények ellen tiltakozó magyar értelmiségiek – Bartók, Móricz és a többiek – világosan megfogalmazták: ha e törvényeket elfogadják, a jövőben nem a munka, a teljesítmény, az érdem révén tehetnek szert előnyre a polgárok, hanem rablás, tolvajlás, fosztogatás révén, és ez a züllesztő tapasztalat a mentalitás része lesz. A törvényeket elfogadták, és minden az előrejelzés szerint alakult.

Lengyelország és Magyarország a háborút követően ugyanabba a hatalmi blokkba került. Mindkét országban erős volt és erős maradt a nemzeti érzés, amit a sztálinizmus éveiben csak a felszínen lehetett elnyomni. E kelet-európai nacionalizmus negatívumai hasonlóak: idegengyűlölet, a múlthoz való csökkent kötődés, elavult kulturális értékek túlbecsülése, elzárkózás, nemzeti dölyf – csupa olyan jelenség, amely egy modern nemzetállamot csak gyengíteni tud. A középkorban és a kora újkorban mindkét feudális állam befogadta a bevándorlókat: a lengyelek a zsidókat, a magyarok mindenkit. A huszadik századra elzárkózás, majd kisebbségi állampolgárok kitaszítása következett, legyen szó németekről, svábokról, szlovákokról; a lengyelek még 1968-ban is

szükségét érezték, hogy maradék zsidóiktól megszabaduljanak. A bevándorlás gátlása, az asszimiláltak disszimilációja súlyos kisebbségi komplexus meglétéről vall.

A nacionalizmus pozitívumaiból azonban a lengyeleknél jóval több maradt meg: erősebben ápolják nemzeti értékeiket, kormányzattól függetlenül többen áldoznak rájuk, emigrációba kényszerült polgárai külföldön képesek összefogni, és az óhazával ápoltságuk aktív. Nemzeti büszkeségüknek valós alapja, hogy noha számos alkalommal leverték és megszállták őket, mindig fegyveresen álltak ellen. (Nem valamennyien, sőt a kollaboránsok számához viszonyítva kevesen, de ahhoz elegendően nagy számban, hogy hivatkozni lehessen rájuk.) Az aktív ellenállásban a lengyelek az elmúlt kétszáz évben valóban jeleskedtek, amit úgy szoktak megfogalmazni, hogy a lengyelek mindig fejjel mennek a falnak.

A magyarok a passzív ellenállásban tűntek ki, a Bach-korszak előbb ösztönös, majd tudatos passzivitása beépült a mentalitásba, és még 1956 után is működött. (Feldolgozásra érdemes téma: az 1956-ot követő megtorlás után a kommunista pártba immár bárki jelentkezhett, aki jobban akart élni, mint a többiek, és a párthoz tartozás előnyeiből részesült is; a társadalom széles rétegei azonban ilyen áron nem óhajtottak előnyhöz jutni, esetükben a nemzedékeken és rendszereken átívelő polgári mentalitás továbbélése működött. A csendes kollaborálásnak ez a pozitív oldala, amit a börtönből a hatvanas években kikerült forradalmárok soha nem láttak tisztán. Ezzel a polgári mentalitással kellett Kádárnak kiegyeznie.)

Az aktivitás véres kudarcokhoz vezet, de a passzivitás sem feltétlenül termékeny: a teljes Monarchia szétesése szükségeltett ahhoz, hogy a magyar polgári forradalom 1918-ban kitörjön, holott előbb is időszerű lett volna. Az 1956-os forradalom volt az egyetlen alkalom, amikor a magyarok a lengyel típusú megoldást választották. A magyar 56 hozadéka egyenértékű a Szolidaritás-mozgalomával, amilyenhez hasonló mozgalom Magyarországon nem alakult, mert már volt 56, és annak lettek konszolidált eredményei.

Érdemes azonban egy mozzanatra felhívnom a figyelmet.

Jaruzelski tábornok, aki kommunista diktátorként működött Lengyelországban, és egy ideig türelmesen tárgyalta a Szolidaritás szakszervezet képviselőivel, puccsszerűen bevezette a szükségállapotot, vagyis a polgárháború mellett döntött, az indoklás szerint azért, hogy a szovjet fegyveres beavatkozást – a budapesti 56-ot és a prágai 68-at – elkerülje. Nem tudni, valóban fennállt-e a szovjet támadás veszélye. Nem sokkal korábban Brezsnyev bevonult Afganisztánba, és úgy tűnik, a Tito halála utáni Jugoszlávia lerohanása is komolyan felmerült. A korabeli szovjet vezetéstől bármilyen kalandor lépésre számítani lehetett. A moszkovita Jaruzelski utólagos érvelésének igazságtartalma nem lenne érdekes, ha egykori ellenfelei, a Szolidaritás egyes vezetői, akik a puccs idején börtönbe kerültek, nem igazolták volna, de igazolták, a leghatározottabban Michnik. Jaruzelski ellen a rendszerváltás után

pert indítottak, de újra meg újra leállítják. Bár a pert most ismét felújítják, nagyon úgy fest, hogy Jaruzelski tábornok előbb-utóbb Piłsudski mellé kerül a XX. századi lengyel politikai Pantheonba, mint a lengyel államiság újabb megmentője.

Nem az a fontos, van-e valami objektíve igazolható a Jaruzelskit mentő érvelésben, hanem az, hogy a kizárólagosan nemzetállami szempont az ő diktatori, megtorló tevékenységének megítélésekor egyáltalán felmerülhet.

Végezzünk el egy gondolat kísérletet.

1956. október 23-án – talán provokáció következtében, talán spontánul – kitör a magyar forradalom. A következő három zűrzavaros nap során a moszkovita Nagy Imre lesz a miniszterelnök, aki sodródik az eseményekkel. Kádár János benne van a kormányában, de nem képvisel eltérő véleményt már csak azért sem, mert az egész vezetőség kapkod. A Kilián-laktanyához Maléter Pál hadügyminiszter tankokat küld, a felkelést leverendő, majd váratlanul parancsot ad, hogy a tankjai csatlakozzanak a felkelőkhöz. Győz a forradalom. Aztán – feltehetőleg provokáció következtében – lezajlik a Köztársaság téri mézárálás, és másnap a szovjet vezetőség – állítólag kínai sugalmazásra – a felkelés leverése mellett dönt. Kádárt elrabolják és rábírák a megtorlás levezénylésére. Nagy Imre és munkatársai a jugoszláv követségre menekülnek, nem tudván, hogy Hruscsov már megbeszélte Titóval, hogy Jugoszlávia Magyarország lerohanását nem veszi rossz néven.

Ezt a történetet valamennyien ismerjük, az ötvenedik évforduló után már sok részletet is tudunk: a szovjet vezetés sokáig habozott, és egy héten át nem tudott álláspontot kialakítani, a Nyugatnak pedig esze ágában sem volt segítséget nyújtani. Magyar szemmel nézve dicsőséges, ám eleve kudarcra ítélt felkelés a miénk, amelynek nem lehetett más lefolyása.

Lengyel szemmel nézve mégis sokkoló kérdések vethetők fel.

Jaruzelski éppen annyira megbízható moszkovita kommunista, mint Nagy Imre vagy Maléter Pál. (Kádárban kevésbé bíztak a szovjet vezetők, mert nem volt moszkvai emigráns.) 1955, az osztrák békeszerződés óta reformkommunista körökben legitim célnak számított, hogy a szovjet hadsereget Magyarországról is vonják ki. A felkelést a reformkommunisták nem óhajtották és nem tudták megelőzni, de ha már kitört, kezelniük kellett volna a magyar állam javára. A Jaruzelski-féle forgatókönyv szerint a két-három napos fegyveres felkelést a szovjet csapatok Budapestről való kivonulása után a saját magyar hadsereggel kegyetlenül le kellett volna verni, a szovjet elvtársakat megnyugtatóan, hogy a magyar szocialista állam szovjet segítség nélkül is a szövetség része marad; a rövid megtorlás után pedig Magyarországot osztrakizálni vagy finnlandizálni lehetett volna. Nem mintha néhány keserves év után Kádár ne csinált volna részlegesen valami hasonlót, bizonyos fokú nemzeti kommunizmust engedélyezve, de ha ez Nagy Imrének – vagy az ő tétovázását látva Maléternek, a hadügy vezetőjeként a leginkább hivatott diktátorjelöltnek – idejében eszébe

jut, és a tervet végre is tudja hajtani, Magyarország sok évtizeddel korábban és jobb időszakban kerülhetett volna közelebb a nyugat-európai fejlődéshez.

Nem állítom, hogy gondolat kísérletem reális. Történelmietlen is annyiban, hogy épp a magyar 56 tanulságaiból okulhatott később Jaruzelski. Azért vázoló csupán, mert ilyen, tipikusan lengyel elmélkedés a magyar politológiai irodalomban nem merült, nem is merülhetett fel. A kisállami mozgástér csaknem végtelenül szűk – de valami tér mindig szokott lenni. A XX. század során azt láthatjuk, hogy nagyra hivatott politikai vezetőink – Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós, Nagy Imre – kevésbé voltak eltökélve a nemzeti érdek képviselőjére, mint a megfelelő lengyel vezetők, és ami még fontosabb: kevésbé voltak a minket aktuálisan elnyomó nagyhatalom valóságos érdekei és erőviszonyai felől tájékozottak, kevésbé voltak beépülve az elnyomó nagyhatalmi elitbe.

Politikusaink – valamint történészeink és politológusaink – ugyanakkor a mentalitásnak a foglyai, amelynek a többi polgár, ez szabja meg, mi juthat eszükbe válságos helyzetben, illetve azt értékelve, és főleg: mi nem. (Kádárnak sem jutott eszébe ez a megoldás, el kellett rabolni hozzá, és akkor már nem lehetett volna megvalósítani.)

Mentalitásunk a saját nemzetállamiságunk önértékét illetően bizonytalanabb, mint a lengyeleké, és ennek az az oka, hogy az állam gyakrabban lett hűtlen a polgáraihoz Magyarországon, mint Lengyelországban. A lojalitás kérdése merül fel tehát, ám ezúttal nem az államát ilyen vagy olyan módon eláruló polgáré, hanem a polgárait eláruló államé.

A magyar nemzetállam a Tanácsköztársaság alatt elárulta számos polgárát az osztályhelyzete miatt, a negyvenes évek elején pedig elárulta az összes zsidónak minősített magyar állampolgárt, a népességét tizedét. Ilyet a lengyel állam nem tett. A Rákosi-korszak gyakorlatilag minden polgárt elárult, a szűk nomenklaturát kivéve. Erről szól a korabeli vicc: „Mi a szocializmus? A zsidótörvények kiterjesztése a keresztényekre”. Az állami hűtlenség beépült a tapasztalatba. S bár a sztálinizmus Lengyelországban ugyanezt művelte, ott kisiklásnak lehetett tekinteni, és többször is fellázadtak ellene.

Kérdés továbbá, mennyire engedi a rablást egy kormányzat, amely az államot képviseli. (A polgár államot és kormányzatot nem különböztet meg, minden kormányzatban, minden hivatalban az államot látja.) Ilyen rablásból a XX. században nálunk több volt, mint Lengyelországban, minden egyes nemzedék részesült belőle, sokan pedig életük során kétszer-háromszor is megtapasztalták. (Egyetlen banális példa a sok közül: az állam kompenzáció nélkül elveszi a lakást – államosít –, negyven év múlva látszólag kedvező, valójában kedvezőtlen feltételekkel felajánlja a lakónak megvételre – privatizál –, majd újabb két évtized múltán megadóztatja. Mind a három aktus tipikus állami rablás.) Az államosítás 48-ban és a privatizálás a kilencvenes évek elején közös rablás-tapasztalatunk a lengyelekkel, de Magyarországon erősebb az a képzet, hogy aki megszédte magát, az állami segítséggel, illegitim eszközökkel

tette. Az ilyen képzet a nemzetállamot aláássa. Abszurdum a polgároktól állampolgári hűséget, engedelmességet, szolidaritást, megértést, áldozatot, fegyelmezett önadózást követelni, ha az állam újra meg újra elárulja őket. Nehéz a polgárt a rablásról, fosztogatásról, csalásról, sikkasztásról lebeszélni, ha a legnagyobb bűnöket maga az állam követi el. A nemzetállam legitim céljával ellentétes, ha polgárok tömegei más polgárok teljes vagyonát, akár azok életének kioltása árán, illetéktelenül, sőt állami segédlettel meg tudja szerezni. A fosztogató-osztogató állam képzete végtelenül romboló, az állampolgárt erkölcsi érzékétől fosztott szolgává alázza, és adott esetben részvétlen gyilkost nevel belőle akkor is, ha nem állam-szocializmus, hanem állam-kapitalizmus vagy parlamenti demokrácia van.

Lengyelországban és Magyarországon hasonlóan zajlott le a két nagy rablás, az államosítás, majd negyven évvel később a privatizálás. Jelenleg mindkét államban létezik a kettős adóztatás rendszere: a polgárok mind az államnak, mind a maffiának adóznak. Maffia alatt nyugati és keleti típusút egyaránt értek. Az állam a bruttó jövedelem után szed adókat és járulékokat, a maffia pedig – állami segítséggel – alacsonyan tartja a béreket, a nem-kifizetés révén szedvén az adót. A termelékenység nem, vagy alig marad el a nyugatitól, a bérek a nyugati bérek harmadát-negyedét teszik ki. Az állam rosszul jár, mert magasabb bérekből több adót szedhetne, és polgárai egészségére, oktatására, szociális biztonságára többet költhetne; a maffiáknak tett engedmény állami hivatalnokok zsebébe kerül, mint a harmadik világban mindenütt. A polgárok e mechanizmusba nem látnak bele, de nem vakok, látják, hogy túlzottan zsákmányolják ki őket, és amint tehetik, a lábukkal szavaznak: emigrálnak, elsősorban a konvertibilis szakmával rendelkezők és a képzetlenek. A lengyelek legújabb emigrációja a fiatal nemzedék jelentős részét érinti, a Gazeta Wyborczában ez év április 17-én Mrozek kesergett emiatt, azt jósolván, hogy soha többé nem térnek haza, és lengyel voltukat elvesztik. Magyarországon az emigrálás nem tömeges, hanem minőségi: csak az értelmiségi elit távozik. A szociális, egészségügyi és oktatási feladatok nem kielégítő teljesítése mindkét országban az államiséget gyöngíti, és az erősebb államok felé tereli a minőségi munkaerőt.

Van még egy különbség: a cigányok helyzete. A rendszerváltás óta az összes magyar kormányzat elárulja cigány polgártársait, rohamosan romló helyzetük javítására semmit sem tesz, és a lappangó rasszizmust tétlenségével, intézményeinek eredendő cigányellenességével támogatja. Lengyelországban a cigányság aránya kisebb, ott egyelőre úgy lehet tenni, mintha nem is lennének.

A lengyel hagyománynak a szabadságharc a legjelentősebb eleme, és még azt is azzá lehet felstilizálni, ami értelmetlennek bizonyult. Például Monte Cassino nagy vérveszteséggel járó elfoglalásának nem volt hadászati értelme, a lengyel tudatnak mégis része. A magyar diákok többsége képes azt vélni, hogy mi nyertük meg a második világháborút. Az ilyen vélekedés arról tanúskodik, hogy a megfontolandó történelmi tapasztalat gátlásból, szégyenérzetből nem

megy át a következő nemzedékre, és ebben a családi hagyományozás éppen olyan vétkes, mint a hivatalos.

Magyarországon a hagyománynak része a náci szemlélet, része a jelenlegi mindennapi gyakorlatnak, és magyar nemzetiségűeket is érint: a környező országokból bevándorlókat a magyar állampolgárok jelentős része és az állami hivatalnokok többsége alsóbbrendű lényeknek tekinti. A lengyel polgár tudatának része a hősiesség, az ellenállás magasztossága akkor is, ha személyesen ilyesmit nem tanúsított. Ez a tudat minden lengyelt egyesít akkor is, ha más tekintetben akár gyűlölik is egymást, amint ez minden nemzetállamban normális.

Az összehasonlításból a magyar mentalitás jött ki rosszabbul. Okfejtésem támadható és önkényesnek minősíthető, ha nem támasztják alá dokumentumok. Miként látok bele a polgárok lelkébe, pontosan hány polgáréba, vajon ők képezik-e a többséget? Minek alapján beszélek e megfoghatatlan fogalomról egyáltalán? Hol vannak a számok, a kimutatások, a kitöltött kérdőívek, hol vannak a tények?

Ilyen dokumentumok léteznek: a két ország hatályos alkotmánya. Az élet nem az alkotmányok előírásai szerint zajlik, szigorú értelemben lépten-nyomon alkotmánysértő módon élünk, és az állam is így jár el velünk. Ahol az állam viszonylag gyöngye, a maffia számos állami funkciót átvesz, és szembe fordul az állammal. Lengyelország és Magyarország jelentős mértékben ki van szolgáltatva egyfelől a keleti-európai maffiáknak, másfelől a nyugat-európai befektetők és cégek akaratainak. Az azonban jellemző, mit voltak képesek a lengyel és a magyar polgárok az alkotmányukban rögzíteni.

Minden alkotmány árulkodó: eredménnyel vethetjük alá pszichoanalízisnek, és korrekt módon vizsgálhatjuk, mit hallgat el, és miről beszél mellé. Minden, valaha megfogalmazott alkotmány hivatkozási alapként szolgál akkor is, ha soha nem léphetett életbe, sőt a törvényerőre emelt alaptörvényeknél akár erősebben is hathat, mint a nevezetes lengyel május 3-i alkotmánnyal történt.

A hatályos magyar alkotmány a rendszerváltáskor született, de még ma is az 1949-es év áll a fejlécén, toldozott-foldozott alaptörvény, amelyet tizenhét év alatt sem sikerült újra cserélni. Ez a tény lopakodó polgárháborúra utal, és újabb félresiklatott forradalom felé mutat. A szélsőséges követelésekben éppen olyan jogosan merül fel egy gyökeresen új alkotmány létrehozása, mint a magyar nemzetállam iránt történelmi felelősséget érző polgároknak.

A lengyel alkotmány 1997. április 2-i keltezésű. Ez önmagában jelzi, hogy a lengyel mentalitás nagyobb érzékenységet és érdeklődést tanúsít az állam iránt, mint a magyar. A preambulumban olvasható: „mi istenhívők vagyunk”. A magyar alkotmány 60/3-mas paragrafusa az állam és az egyház szétválasztását erősíti meg. A lengyeleknél tehát igazoltan fennáll egy középkoriasítás veszélye, Magyarországon ez nem fenyeget.

A lengyel alkotmány 13. pontja leszögezi, hogy a náci, fasiszta és kommunista módszerek tiltás alá esnek, ugyanígy tilos a faji és nemzeti gyűlöletkeltés.

A magyar alkotmány erről egyetlen szót sem szól, ami azért érdekes, mert a magyarságot épp ezek a módszerek tették tönkre a XX. század során, sokkal inkább, mint a lengyeliséget.

Ha az alkotmány ilyen tiltást nem tartalmaz, az e körbe tartozó cselekményeket nem lehet szankcionálni. Rendelet hiába tartalmaz tiltást ilyen esetekre, az Alkotmánybíróságnál az eredményesség reményében megtámadható. A lengyeleknél e tiltott módszereket természetesen szintén alkalmazzák mind a sajtóban, mind a politikában, de alkotmányellenesen, és akik ennek a tiltásnak az alkotmányba illesztését kiharcolták, a siker reményében vehetik fel a harcot.

Tiltani azt kell, ami a társadalmi gyakorlatban megvan. De nem beszélni arról, ami a mindennapi életnek köztudomásúlag része, sokkal rosszabb: a hallgatás alkotmányos bátorítást nyújt mindazoknak, akiről nem esik szó.

A lengyel alkotmány 35. pontja a nemzeti és etnikai kisebbségek minden lehetséges, Európában bevett jogát felsorolja. A magyar alkotmány 68-adik paragrafusának első pontja így szól: „A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők”. Figyelemre méltó fogalmazás, mert az egyenlő jogok világos kihirdetését elkerüli, noha nagy jóakarattal kiolvasható belőle. Az „államalkotó tényező” visszautal a Szent István-i Korona nemzeteire, amiként címerünk is koronás lett, nem pedig az 56-ban vérrel kiharcolt Kossuth-címer, amiből egyesek azt a nem feltétlenül téves következtetést is levonhatják, hogy a Magyar Köztársaságból lehet még egyszer királyság. A hatályos magyar alkotmány megerősíti azt a benyomást, hogy a magyarság a kisállami léthez továbbra sem képes alkalmazkodni, ami pedig elsőrendű feladata lenne, ha nemzetállami keretben élő entitásként fenn akar maradni.

A „nemzeti és etnikai kisebbségek” megfogalmazást mindkét alkotmány használja, és egyik sem definiálja. (A definíciót a többi európai alkotmány is elkerüli.) A „nemzeti kisebbség” aránylag könnyen érthető: olyan népesség, amely az adott állam keretein belül állampolgárként él, de ilyen népesség más államban is él, feltehetőleg többségiként.

Az „etnikai kisebbség” kifejezés baljós. Minden magyar szakértő, akit erről faggattam, a cigányokra gondolt, akiket mostanában romának illik nevezni, nehogy a többségi nemzetiség pejoratívvá alakított szóhasználatát elfogadják. Etnikum eszerint az olyan nemzetiség, amelynek nincs anyaországa. (Az alkotmány erről nem mond semmit.)

Az „etnikai kisebbség” faji fogalom, és valláshoz, kultúrához, nyelvhez, hagyományhoz semmi köze. Még a náci és fasiszta módszereket tiltó lengyel alkotmányba is bekerült olyan fogalom, amely a náci nézetrendszer integráns része.

A magyar alkotmányban ennek a ködös fogalomnak a használata a lengyel alkotmányban kimondott tiltások hiánya miatt súlyosabb. Vannak egy államban nemzetiségek, és vannak etnikumok. Van egy állampolgári szemszög, és van egy faji. Az „etnikum” fogalmának alaptörvénybe illesztésével a hatályos magyar alkotmány a náci eszmerendszert legitimizálja, és az ellene való küzdelmet kilátástalanná teszi.

Az igazoltan tudománytalan „fajiság” érvényesítése Magyarországot a XX. század során egyszer már tönkretette. Lengyelországban, ahol már a XIX. század elején felmerült a faji szempont, előbb, mint bárhol Európában, mentális következményei kevésbé lettek súlyosak.

Nem lévén alkotmányjogász, a két alkotmány futó összevetésével nem akarom azt sugallni, hogy jobb magyar alkotmányt kellene alkotnunk netalán a német, az angol vagy a francia alkotmány nyomán. Nem foglalok állást abban a liberális-konzervatív vitában, hogy kell-e a véleményszabadságot bármilyen tiltással korlátozni. A két alkotmányt csak a lengyel és a magyar mentalitásba bepillantást engedő szöveggént idéztem.